

TÜRK ATASÖZLERİNDEKİ “ÖTEKİ”LEŞTİRME EĞİLİMİ

The Tendency of Otherization in the Turkish Proverbs

La tendance de la représentation de l'autre dans les proverbes turcs

Başak BİNGÖL*

ÖZET

Ötekileştirme, son dönemlerde sosyal bilimler alanında incelemelere konu olan bir kavram olarak karımıza çıkmaktadır. Ötekileştirme eğiliminin sözlü kültür alanında, halkbilimi disiplinin inceleme alanı olan atasözlerinde de etkin olan bir olgu olduğu görülmektedir. Türk atasözü ve deyimleri özelinde incelendiğinde “öteki”nin çeşitli bağlamlarda farklı nitelikler üstlendiği saptanmıştır. Kültürel, coğrafi ve dini nitelikler “öteki”nin özelliklerini belirleyen başlıca etkenlerdir. “Yabancı” anlamında kullanılan “el” sözcüğünün çeşitli bağlamlarda “Türk olmayan” ya da “müslüman olmayan” şeklinde özelleştiği görülür. Bir sonraki aşamada “öteki”nin “düşman” olarak nitelendiği ve günlük dilde sıkça kullanılan eski düşmanın dost olmayacağı söyleminin uluslararası ilişkilerde dahi geçerliliğini koruyan bir söylem olarak kitle iletişim araçları tarafından kullanıldığı görülmüştür. Bu noktada ötekileştirme eğiliminin, atasözleri bağlamında sadece günlük dile nüfuz etmiş bir eğilim olarak değil, medyanın da pekiştirdiği bir olgu olarak güçlendiği görülmektedir. Türk atasözü ve deyimlerindeki ötekileştirme eğilimini, özellikle yirminci yüzyılın son on yılında ve yirmi birinci yüzyılın başlarında hızlanan, paralel ve birbirinin aksine işleyen iki sürecin, küreselleşmenin ve Samuel Huntington’ın “Medeniyetler Çatışması” teziyle desteklenen doğu-batı geriliminin birarada örneklenmediği bir alan olarak değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler

atasözleri, küreselleşme, ötekileştirme, medeniyetler çatışması

ABSTRACT

In the last decades, particularly in the field of social sciences the notion of “otherization” has been highly discussed. It has been seen that the tendency to “otherize” is a phenomenon highly common in the field of folklore, most particularly in the Turkish proverbs. In this context it is possible to see that “the other” has different qualities in different contexts. Ethnic, religious and geographic factors are the most dominant ones which forms the identity of “the other”. Especially in the Turkish proverbs the foreigner is qualified as “the other” and has generally negative implications. Most commonly “non-muslims” and the people who are not Turkish are called “the others”. In another context it is seen that “the other” is thought as the “enemy”. In the international relations this rhetoric still influences the determination of “the other”. In the last years it is witnessed that the belief of “the old enemy would never be a friend” has been used by the Turkish mass media as a reflection of the public opinion and the proverbs commonly used. It is seen that there are times when this tendency loses its validity. Especially in the rural places to define “the other” is more characteristic but in the urban places to otherize seems to be affected by the individualism. This study aims at analyzing the reflection of folkloric factors to the general stances of the folks and vice versa. It is possible to see the validity of the proverbs in the two parallel and at the same time opposite tendencies that the world is passing through during the last decades, globalization and the east-west tension provoked by the “clash of civilizations” thesis of Samuel Huntington

Key Words

proverbs, globalization, otherization, clash of civilisations

“Every man is in certain respects:

- a. like all other men*
- b. like some other men*
- c. like no other men”*

“Her insan bazı açılardan

- a. öteki tüm insanlar gibidir*
- b. öteki bazı insanlar gibidir*
- c. öteki hiçkimse gibi değildir.”*

Kluckhohn ve Murray

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

Bir öteki yaratmak yani “ötekileştirmek”, sosyal bilimlerin son dönemlerde inceleme alanına giren bir kavramdır. Tartışılmaya başlanması son dönemlere rastlasa da “ben”in karşısına konulmuş olan “öteki”nin bütün kültürler için etkin bir gerçek olduğu tartışılmaz. Sözlü kültür ürünleri olan atasözlerinde de bu tavır karşımıza çıkmaktadır. Atasözlerinin doğdukları halkın kültürel, dini, etnik değerlerini yansıttığı düşünülürse bu değerlerden oluşan bir “ben” ya da “biz” kavramının karşısına bu değerlere sahip olmayan “öteki” kavramının konulduğu görülmektedir. Diğer yandan atasözlerinin “denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt verdiği” (Aça ve Ercan 149) durumlarda “öteki”ne olan tavrın yumuşadığı görülmektedir. Bu çalışmada Türk atasözleri özelinde karşılaşılan “ötekileştirme”nin boyutları, nitelikleri ve geçmişten günümüze geçirdiği değişim tartışılmaya çalışılacaktır.

İlhan Tekeli “Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler” adlı sempozyum bildirisinde “Biz ve onun karşısında ‘öteki’nin yaratılmasının bir toplumsal süreç” olduğunu vurgulamaktadır (1). Bu süreç şüphesiz önyargılarla doludur ve bu önyargılar olumsuzdur. “Ötekileştirme” bireyden başlamaktadır. “Ben”in dışındaki herkes “diğer”dir yani yabancıdır. “Ben”in etrafında büyüyen bu halka bir üst aşamada “biz”i kapsar. Mekansal olarak değerlendirildiğinde de “burası”nın karşısında “orası” vardır. Türk atasözlerinde bu “çekirdek” ötekileştirme “el” sözcüğünün kullanılmasında karşımıza çıkmaktadır. “Yabancı” anlamında kullanılan “el” sözcüğü “El, adamı cömert der maldan eder, yiğit der candan eder”, “El elin eşşegini türkü çağırarak arar”, “El elin nesine gülerken gi-

der yasına”, “Elin ölüsü ele uyur gelir”, “El kazanı ile aş kaynamaz”, “Elden gelen öğün olmaz o da vaktinde bulunmaz” gibi atasözlerinde olumsuzlanarak kullanılmıştır. Ancak bazı kullanımlarda daha yumuşak bir tavır sergilendiği görülmür. Örneğin “El için kuyu kazan evvela kendi düşer” atasözünde “öteki”ne kötülük yapmamak bir ahlaki öğüt olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halka büyüdükçe nicel olarak artan “biz” ve “ötekiler” etnik, kültürel, dini ve hatta coğrafi niteliklere göre belirlenmeye başlar. Türk atasözleri özelinde “Türk olmayan” ve “müslüman olmayan”ın öteki olarak nitelendirildiği görülmektedir. Müslümanların gayrimüslimleri küfür kelimesinden türemiş kâfir ya da “gavur” kelimeleriyle tanımlamaları bu nitelemenin sıfatları olarak ortaya çıkmaktadır. Türk atasözlerinde “gavura kızıp oruç bozulmaz”, “Acemi nalbant gavur eşşeginde öğrenir” gibi ötekini olumsuzlayan örnekler mevcuttur. Bununla beraber “ana üvey olunca baba gavur olur” atasözünde görüldüğü gibi “gavur”un olumsuz bir tanımlama olarak kullanıldığı ve babanın üvey anne olan bir evde adeta gavur olacağı gibi radikal bir söyleme ulaşıldığı görülmektedir.

Türk atasözlerinde karşılaşılan keskin tavrın yanında “el” sözcüğünde örneklendiği gibi “öteki”nin etkisizleştirildiği durumlar da söz konusudur. “Gavur ekmeğini yiyen gavurun kılıcını çalar” atasözünde olduğu gibi “insanın yardım gördüğü yere borçlu olacağını ve dolayısıyla yardım eden kimse ayrı inançta da olsa ona hizmet etmek zorunda olunduğu” (Özdemir 137) anlamında kullanılabilir. Bu örnekte öteki ve öteki olmayan arasındaki ayrımın sikkileştiği görülmektedir. “Gavurun tem-

beli keşiş, müslümanın tembeli derviş olur” atasözünde ise bu silikleşme iki kavramı eşit bir noktaya taşıyarak belirsizleştirmektedir. Keşiş de derviş de tembel kişi olarak nitelenmekte ve müslüman ve gavur arasındaki fark ortadan kalkmaktadır.

Dinsel kimliğin etkin olduğu bu noktada karşımıza “imaj” kavramı çıkmaktadır. Daniel-Henri Pageau’ya göre “Toplumlar ya da insan grupları kendilerinin bağlı oldukları kültürel, politik, ideolojik çevreyi imaj yoluyla saptamaktadırlar. Bu durumda tasarlanan çevre bir ikilik sergilemektedir. Ulusal bir kimlik de ancak karşı tarafa göre vardır” (Millas 20). Karşı taraftaki öteki kimi zaman “düşman” olarak da nitelendirilebilmektedir. Düşmanlık, ötekileştirmenin en radikal boyutudur. Türk atasözlerinde daha çok bireysel halka içinde bu kavramın kullanıldığı görülmektedir. Ancak günümüzde bu atasözleri daha genel bir çerçeveye oturmuştur. Örneğin Kardak Kayalıkları konusunda yaşanan krizde medyada “Domuz derisi post olmaz, eski düşman dost olmaz” gibi atasözlerinin varyantları kullanılarak ulusal kimliğin karşısına öteki ulusun yerleştirildiği görülmektedir. Bu atasözünün birçok manşette “Yunan’dan dost olmaz” şeklinde değiştirildiğine tanık olunmuştur. Sözlü kültür içinde gelişen bir ürün olan atasözleri yazılı kültürde yukarıda da örneklendirilmeye çalışıldığı gibi değişime uğramaktadır. 1970’li yıllardan sonra hızla ilerleyen küreselleşme dalgasının kültürel küreselleşme bağlamında da etkin olduğu ve dolayısıyla belirsizleşen sınırların “öteki”ni ortadan kaldırmaya başladığı görülmektedir.

Birçok ulusal kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de “öteki”nin kimi za-

man özelleştirildiği görülmektedir. “Arnavut’a sormuşlar: ‘Cehenneme gider misin?’ diye? ‘Aylık kaç demiş?’” şeklindeki atasözü halk arasında sık sık kullanılmaktadır. Bunun gibi birçok atasözünde kendinden olmayanla yani “öteki”yle ilgili daha çok olumsuz nitelikler dile getirilmiştir. Bu kullanım sadece Türk atasözlerinde görülmemektedir. Fransızcadaki “*la tête de Turc*” yani “Türk kafası” bir kalıp olarak benzer şekilde kullanılmakta ve bir şiddet gösterme aracı ve uyumsuzluk olarak değerlendirilmektedir.

Yukarıda açılanmaya çalışılan Türk atasözü ve deyimlerindeki ötekileştirme eğilimi köyden kente nicel ve nitel olarak değişmiştir. Olumsuzlanan ötekinin “gavur” bağlamında daha çok kırsal kesimde kullanıldığı görülmektedir. Kentte ise “ötekileştirme” daha bireysel bir noktaya ulaşmıştır. Bu gerçeği gittikçe artan kentsel yalnızlığa ve teknolojinin de etkisiyle daha da derinleşen *individualism* yani bireyciliğe bağlamak mümkündür. Bireyselleşen toplumlarda azalan biz bilincinin ötekini sadece kendine göre belirleme sonucunu doğuracağı açıktır.

Değerlendirilen atasözlerindeki ikiliklerin bireysel konumlandırmaya ek olarak dini ve kültürel bir konumlandırmanın ürünü olarak ortaya çıktığı sonucuna varılmıştır. Ötekileştirmenin bir toplumsal süreç olduğu savından hareketle bu sürecin en temel çarkı olan halkın günlük hayatta kullandığı atasözlerine yerleşmiş olan “öteki” imajının, kimi durumlarda devlet politikalarıyla çeliştiği görülmüştür.

Diğer yandan son on yılda yaşanan küresel gelişmelerin Türk atasözlerinin dini bağlamda öngördüğü bir noktaya vardığı ve Samuel Huntington tarafın-

dan savunulan “Medeniyetler Çatışması” tezinin yeni bir “ötekileştirme” çağının habercisi olduğu düşünülmektedir. “Öteki” olan her şeyi olumsuzlama eğilimi küreselleşmenin ana kıtası olan Amerika’da tekrar başlamıştır. Bu noktada kültürlerin, dinlerin ve ülkelerin sözlü kültür çağından çok daha radikal ve tehlikeli bir “ötekileştirme”ye gittikleri görülmektedir. “Elin silahıyla mermi atan” devletler çabuk yıkılmakta, ötekinin yasına gülerek gidilmekte, her gün dökülen kanlar kayıtsızlık duvarına çarpmaktadır. Borç alan üçüncü dünya ülkeleri örneğinde de görmekte olduğumuz gibi gelişmiş ülkelerin ekmeğini yiyen, onların kılıcını çalmakta ve gelişmiş ülkelerin boyunduruğu altında yaşamak zorunda kalmaktadırlar.

Görüldüğü gibi sözlü kültürün savları halen içerik olarak geçerliliklerini ve değişerek de olsa etkinliklerini sürdürmektedirler. Ancak 20. ve 21. yüzyılda yaşanan teknolojik sıçrama ve küresel ideolojik değişimlerin sözlü kültür bağlamında etkilediği en önemli kavramlardan biri şüphesiz “*the other*” olarak nitelenen “öteki” kavramı olmuştur. Diğer yandan değişmesi en az muhtemel

olan eğilimin de “ötekileştirmek” olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Zira “ben” in olduğu her yerde bir “öteki” vardır ve “her insan bazı açılardan asla öteki gibi değildir”. Türk atasözleri özelinde bu değişimi görmek örneklendirildiği gibi mümkündür. Saptanmaya çalışılmış olan Türk atasözlerindeki “ötekileştirme” eğiliminin bu noktada içerdikleri çelişki ve tarihsel olarak kullanımlarında meydana gelen değişiklikler bağlamında somut örnekler oluşturdukları görülmektedir.

Kaynakça:

- Aça, Mehmet ve A. Müge Ercan. “Anonim Halk Edebiyatı”. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara:Grafiker Yayınları, 2004.
- Huntington, Samuel P. *Medeniyetler Çatışması*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2001.
- Millas, Herkül. “Öteki” ve Kimlik. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Özdemir, Emin. *Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2001.
- Tekeli, İlhan. “Tarihçesini ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler”. *Tarihte Öteki Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.